

Хто створив «радянські нації»? (теоретико-історіографічні нотатки)*

Анотація. Мета дослідження полягає у вивченні сучасного стану західної історіографії проблеми радянської національної політики в Україні. Головними **дослідницькими завданнями** стало визначення основних теоретичних схем, а також перевірка продуктивності їх застосування на українському джерельному матеріалі. Тематично огляд сфокусований на поширеній у західній історіографії ідеї про вирішальну роль більшовицької національної політики у формуванні радянських націй, включно з українською. Ця ідея має не лише історіографічне значення, а й активно присутня в політичному дискурсі. **Висновки.** Конструктивістські теорії формування націй, які домінують у сучасній західній історіографії радянської національної політики, можуть бути застосовані для аналізу процесів націєтворення на теренах колишньої Російської імперії, але їх використання вимагає ретельнішої регіональної контекстуалізації. Очевидно, що радянський політичний дискурс, так само, як політичні та адміністративні практики радянської держави, у підсумку сприяли консолідації певних національних спільнот, робили наявні етнічні відмінності більш виразними. У багатьох випадках тільки за радянської влади сама ідея національності почала відігравати для представників окремих етносів значиму роль. Але також очевидно, що це був аж ніяк не український випадок. Питання про те, чи більшовицька національна політика сприяла національній консолідації українців, а чи навпаки – стримувала її, залишається відкритим і вимагає подальших компаративістських досліджень. Водночас показано, що застосування таких теорій для пояснення мотивів і цілей радянської національної політики в Україні межує з історичним анахронізмом та лише ускладнює розуміння факторів, які визначали рішення більшовицького керівництва у цій сфері.

Ключові слова: Україна, СРСР, коренізація, національна політика.

До останнього часу тих, хто на Заході намагався вивчати, як функціонує радянське суспільство, національне питання цікавило мало. Упродовж десятиліть західна історіографія була майже без винятків росієцентричною й національній периферії радянської імперії практично не потрапляли в поле зору дослідників. Якоюсь мірою національною проблемою цікавилися представники так званої тоталітарної школи, для яких питання національної дискримінації у СРСР було ще однією, хоча загалом другорядною, лінією критики режиму¹. Натомість історики-ревізіоністи, котрі намагалися аналізувати радянське суспільство з перспективи соціальної історії, здебільшого не звертали на національний фактор особливої уваги.

Коли з початком «перебудови» у СРСР раптом вибухнули міжнаціональні конфлікти, а згодом країна взагалі розпалася на національні складові, західний світ нарешті помітив, що там існували ще якісь нації, а не тільки російська. Крім того, коли з'явився інтерес до національної проблеми у СРСР, уже існувала добре розроблена теоретична база у вигляді конструктивістських концепцій націєтворення,

* Автор висловлює щирі вдячність Г.Єфіменку, І.Патріяку, В.Сергійчуку за слушні зауваження й коментарі під час написання цієї статті.

¹ Див.: Kolarz W. *Russia and Her Colonies*. – London, 1952. – 334 p.; Pipes R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*. – Cambridge, Mass, 1954. – 355 p.

які добре надавалися для зміни парадигми історичних досліджень у цій сфері. Цей підхід відкидав претензії націоналістів представляти нації природними та мало не вічними варіаціями людської раси і пропонував погляд на нації як на соціальні феномени, що з'явилися внаслідок певного збігу суспільних обставин².

Маючи до послуг таку теоретичну базу, історикам залишалося лише реалізувати ці ідеї на конкретному матеріалі. Майже все, що написано в останні два десятиліття років на тему радянської національної політики англійською, німецькою чи російською мовами, перебуває в межах конструктивістської парадигми. Її внутрішня логіка диктує головну лінію дослідницького пошуку: оскільки нації творяться елітами на тлі модернізації й капіталізму, а дореволюційна Росія була ще далекою як від першого, так і від другого та пережила справжню модернізацію вже за комуністичної влади, створити радянські нації було більше нікому, як тільки більшовикам. Відповідно, починаючи із середини 1990-х рр., з'явилася велика кількість наукових праць про те, як саме й навіщо вони це зробили³.

Ідея, що саме радянська влада цілеспрямовано творила радянські нації, що нині вже стала чимось на зразок історіографічної ортодоксії, проблематична з кількох перспектив. Перш за все, пояснення мотивів. Навіщо переконаним інтернаціоналістам-більшовикам узагалі знадобилося «творити» нації? Р.Суні та Ф.Гірш розглядають цей процес як частину більшовицького комуністичного проекту⁴. Політика коренізації справді перебувала у прямому зв'язку з планами модернізації, що їх мали більшовики⁵. Але цілком вписати її в комуністичний проект дуже складно. Нації не мали якогось визначеного місця в теорії комуністичного будівництва. Важко пояснити, зважаючи лише на ідеологічні міркування, чому В.Леніну, а пізніше Й.Сталіну доводилося буквально примушувати компартію приймати «комуністичну» національну політику? Також із цієї перспективи дуже непросто пояснити, чому апогей сталінського штурму кінця 1920 – початку 1930-х рр. став радше кінцем, ніж новим висхідним щаблем такої політики?

У цьому зв'язку більш правдоподібними виглядають пояснення Р.Брубейкера й Т.Мартіна, котрі наголошують на прагненні більшовиків насамперед нейтралізувати загрозу націоналізму. Із цієї перспективи поява радянських «територіальних націй» виглядає як наслідок хибного рішення більшовицьких вождів, які або переоцінили загрозу, або обрали невідповідний засіб боротьби з нею. «Аннали неочікуваних наслідків справді багаті, – відзначив Р.Брубейкер, – але рідко коли наміри й наслідки розходилися так радикально»⁶.

Подібне пояснення, однак, також вимагає глибшої контекстуалізації. Обидві названі версії ґрунтуються на дуже проблематичному уявленні про більшовицький режим як про всесильну та майже вільну у своїх діях державну машину, що

² Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London, 1983. – 160 p.; Gellner E. *Nations and Nationalism*. – Ithaca et al., 1983. – 150 p.; *The Invention of Tradition* / Eds. E.Hobsbawm, T.Ranger. – Cambridge et al., 1983. – 320 p.

³ Найбільш ґрунтовні пояснення див.: Slezkine Y. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*. – 1994. – №53(2). – P.414–452; Suny R.G. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. – Stanford, 1993. – 200 p.; Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca, NY et al., 2001. – 496 p.

⁴ Suny R.G. *The Revenge of the Past*... – P.103; Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. – Ithaca, NY, 2005. – 389 p.; *Idem*. *The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses* // *Slavic Review*. – 1997. – Vol.56. – №2. – P.251–279.

⁵ Див.: Єфіменко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – Вип.9. – К., 2003. – С.251–278.

⁶ Brubaker R. *Nationhood and National Question in the Soviet Union and in post-Soviet Eurasia: an institutional account* // *Theory and Society*. – 1994. – №23. – P.43–78.

на власний розсуд трансформує підвладне їй суспільство. Чи то виходячи зі своїх ідеологічних «прожектів», чи то з міркувань практичної політики більшовики нібито навмисно («deliberately») творили радянські нації, хоча, як припускається, могли би цього й не робити. За словами Р.Брубейкера, «радянський режим міг би ліквідувати національні республіки та етнотериторіальний федералізм; він міг би ліквідувати легальну категорію персональної національності; він міг би безжально зросійшити радянську освітню систему; він міг би примусово викорінювати національні еліти й не дозволити їм робити кар'єри в «їхніх власних» республіках»⁷.

Але наскільки більшовицькі керівники були вільними у своєму виборі? Вочевидь вони творили «нове суспільство» не з чистого аркуша, але з того матеріалу, який дістався їм у спадок від імперії, і в тих політичних умовах, в яких вони опинилися. Можна дискутувати, пов'язано це чи ні, але СРСР розпався саме тоді, коли радянський режим почав проводити політику, що в багатьох відношеннях відповідала гіпотетичному переліку можливостей, про які написав Р.Брубейкер⁸.

Не викликає сумнівів, що більшовики більш чи менш ефективно нав'язували підданам комуністичної держави свою політичну мову і свою ідеологію, але вони й самі залежали від тієї картини реальності, яку творила їхня ідеологія та політична мова, що нею вони користувалися. У рамках цієї ідеології саме поняття свободи вибору існувало лише як усвідомлена необхідність.

Марксизм і нації

Із погляду ідеології, формування більшовицької позиції було ускладнене тим, що ані К.Маркс, ані Ф.Енгельс не створили нічого, що можна було б назвати марксистською теорією нації. Узагалі К.Маркс сприймав нації як небажаний, але водночас і не дуже суттєвий продукт капіталістичного світу. У практичній політиці він ставився до націй та націоналізмів цілком інструментально. Якщо останні сприяли розвитку капіталізму, що мало би наблизити комуністичну революцію, такі націоналізми вважалися прогресивними, якщо ні – реакційними, неісторичними⁹. Серед Марксових adeptів у Східній Європі В.Ленін виявився, можливо, найбільш послідовним у тому, що ліві революціонери тоді називали «національним питанням». Подібно до К.Маркса, він ніколи не прагнув творити жодної теорії націй і також ставився до націоналізму суто інструментально. Але при цьому, на відміну від К.Маркса, В.Ленін змінив знак у ставленні до націоналізмів пригноблених і бездержавних націй із мінуса на плюс. Уважаючи, що час для комуністичної революції вже настав, він сподівався використати націоналізм не для максимального поширення світу капіталу, а для його підризу.

Оскільки сам засновник більшовицької партії не написав нічого, спеціально присвяченого теоретичним аспектам національного питання, найбільше про ставлення партії до цієї проблеми можемо дізнатися зі статті Й.Сталіна «Марксизм і національне питання». Її написання було інспіроване В.Ленінім і після публікації в 1913 р. вона вважалася офіційною позицією більшовицької партії. Перше, що привертає увагу у цьому тексті, це цілком есенціалістське визначення нації.

⁷ Ibid. – P.58.

⁸ Про радянську політику щодо «українського питання» наприкінці 1960 – у першій половині 1980-х рр. див: Kuzio T. Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2016. – №49. – P.91.

⁹ Обговорення розвитку марксистської інтерпретації національного питання див.: Smith J. The Bolsheviks and the National Question, 1917–1923. – London, 1999. – P.7–19.

Автор відкинув припущення про расову прив'язку чи про споконвічність націй і визначив їх як історичні утворення, поява яких пов'язана з піднесенням капіталізму. Водночас постали внаслідок тривалої взаємодії людей на певній території, нації для Й.Сталіна видавалися «сталіми спільнотами», які можна розпізнати за обов'язковим набором цілком об'єктивних ознак – мова, територія, економічне життя та, нарешті, психічний склад, що проявляється у спільності культури¹⁰.

Очевидно, що таке сприйняття природи націй дуже складно сполучити з будь-якими конструктивістськими версіями. Думка про те, що нації – це не більше, ніж уявлені спільноти, або що їх можна конструювати, а отже й деконструювати дискурсивно була би цілком чужою для В.Леніна, Й.Сталіна і взагалі для людей їхнього часу. Марксизм учив їх, що буття мало визначати свідомість, отже для формування нації можна було створити кращі умови, але неможливо фабрикувати нації на власний розсуд або просто поводитися так, ніби їх не існує. Більшовицькі вожді сприймали нації як соціальні явища, котрі хоча і минулі, але існують цілком об'єктивно, а тому, як писав Й.Сталін, «змушують рахуватися з собою»¹¹.

Ще одна проблема, яка виникає у зв'язку з ідеєю «навмисного» творення радянських націй, пов'язана з розумінням історії. Сучасні теоретики-конструктивісти вважають, що поява націй, як усіх разом, так і кожної окремо, стала наслідком більш чи менш випадкового збігу обставин і, у принципі, цілком могла й не відбутися. Більшовики ж були послідовними історичними детерміністами. Якщо на певному етапі прогресивного розвитку людства нації мали утворитися, то вони неминуче утворяться й ніхто не може зупинити цей процес. Характерне у цьому плані поняття «запізнілих націй». Народи, що з якихось причин не встигли розвинутися в нації, потенційно все одно мали ними стати. Загальмувавши в розвитку, вони робилися об'єктами експлуатації, а отже були потенційним джерелом небезпечного націоналізму¹².

Зв'язок між національним гнобленням і націоналізмом, про який писав Й.Сталін, – це ще одна теза, ключова для розуміння подальшої більшовицької політики. Оскільки націоналізм, як уважали марксисты, не містив ніякого позитивного ідеалу для народних мас, а був лише прикриттям для панування буржуазії, єдиною причиною для його виникнення є національна дискримінація. «Борячись за право націй на самовизначення, – стверджував Й.Сталін, – соціал-демократія ставить собі за мету покласти край політиці гноблення націй, зробити її неможливою, і тим підірвати боротьбу націй, притупити її, довести її до мінімуму»¹³. У цьому сенсі практична політика була ще одним фактором, який змушував більшовиків підтримувати національні рухи в надії, що в такий спосіб вдасться знешкодити націоналізм.

Нації й революція

До моменту приходу більшовиків до влади, їхні лідери на національному питанні особливо не наголошували. Головна політика робилася у столицях і гасло самовизначення націй було радше інструментом підриву Тимчасового уряду, ніж більшовицькою стратегією, подібно до того, як передача землі селянам аж ніяк не

¹⁰ Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // *Его же. Сочинения*. – Т.2 (1907–1913). – Москва, 1954. – С.296.

¹¹ Там же. – С.302.

¹² Там же. – С.351.

¹³ Там же. – С.311.

відображала їхніх кінцевих планів у сфері землекористування. Але, закріпившись при владі в Росії, керівники комуністичної партії швидко зрозуміли, що національні рухи можуть бути не меншою загрозою і для їхньої влади також.

Вирішальну роль в усвідомленні політичної ваги національного питання відіграв, очевидно, український фактор, зокрема літня катастрофа 1919 р. Тоді масове селянське повстання проти більшовиків під національними гаслами повалило їхню владу в Україні й мало не призвело до падіння режиму в Росії. У переданих В.Леніну 19 листопада 1919 р. «Тезах з українського питання» тодішній більшовицький керівник України Х.Раковський був змушений визнати: «Лозунг “самостійної української держави” став знову популярним і під ним пройшла вся боротьба проти нас на Україні. Недбале наше ставлення до національного питання, наша свідомо чи несвідомо русифікаторська політика на Україні посилила цей рух»¹⁴.

Долаючи опір, вождь більшовицької партії наприкінці 1919 р. добився зміни курсу і примусив партію йти на поступки, принаймні декларативні, у національному питанні. Відкидаючи звинувачення у «випинанні» («выпячивании») національного питання в Україні, В.Ленін апелював до результатів виборів до Установчих зборів, які ще в листопаді 1917 р. віддали тут вирішальну перевагу українським партіям і найнижчий відсоток – для більшовиків у цілій колишній імперії, а також до досвіду громадянської війни¹⁵.

Й.Сталін, який після хвороби та відходу В.Леніна від керівництва в 1922 р., визначав партійну й державну політику у цій сфері, поділяв його позицію в українському та в питанні національностей загалом. Для Й.Сталіна існування націй, зокрема й української, було dokonаним фактом, з яким більшовики не могли не рахуватися¹⁶. Будучи вихідцем з імперського «бордерленду», який починав свою політичну кар'єру як грузинський націоналіст¹⁷, Й.Сталін, очевидно, краще за В.Леніна розумів стійкість і політичний потенціал національних сентиментів¹⁸.

Політика націоналізації

Більшовики здобули перемогу не в останню чергу завдяки своїй прагматичній позиції щодо національного питання. Ця перемога, однак, далася дуже дорогою ціною. Усвідомлюючи необхідність певного «перепочинку» («передышки») перед новим комуністичним штурмом, партія змушена була певний час проводити компромісну політику. Суть її Ю.Сльозкін дуже влучно визначив як «тимчасове примирення з “відсталістю” у вигляді селян, торговців, жінок і неросійських народностей»¹⁹.

На примирення з «націоналами», як більшовики йменували всіх неросіян, мала працювати політика коренізації, в основі якої лежала ідея через демонстративну

¹⁴ Yefimenko H. Bolshevik Language Policy as a Reflection of the Ideas and Practice of Communist Construction, 1919–1933 // The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective / Ed. by M.S.Flier, A.Graziosi. – Cambridge, Mass., 2016. – P.171.

¹⁵ Ленин В.И. Выборы в Учредительное собрание и диктатура пролетариата // Его же. Полное собрание сочинений. Изд. 5. – Т.40 (Декабрь 1919 – апрель 1920). – Москва, 1974. – С.19.

¹⁶ Kotkin S. Stalin: Paradoxes of power: 1878–1928. – Vol.1. – New York [et al.], 2014. – P.351, 388.

¹⁷ Ibid. – P.31–35.

¹⁸ «Нації й національні мови відзначаються надзвичайною стійкістю та колосальною силою опору політиці асиміляції», – писав Й.Сталін у 1929 р., наголошуючи, що навіть на початковому етапі «всесвітньої диктатури пролетаріату» не варто сподіватися на послаблення національних відмінностей (див.: Сталин И.В. Национальный вопрос и ленинизм: Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим // Его же. Сочинения. – Т.11. – Москва, 1949. – С.346).

¹⁹ Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment... – P.424.

підтримку зовнішніх, символічних форм національності запобігти її політизації і втримати поліетнічну державу від розпаду. Але для розуміння суті й меж цієї політики більше значення має не стільки політика щодо «націоналів», скільки так зване «російське питання». Від початку політики націоналізації й аж до розпаду СРСР проблема статусу росіян і російського націоналізму була центральною в радянській національній політиці. Питання полягало в тому, що держава, де російська більшість ефективно контролювала партійний і державний апарат, де російська мова домінувала у сфері освіти й високої культури, попри те, що майже половину всіх її мешканців становили національні меншини, не мала виглядати при цьому імперією. Тобто центральній владі слід було знайти певний баланс, за якого вона не втрачала би легітимності серед росіян і вони продовжували вважати цю владу своєю, а СРСР – Росією, але національні меншини при цьому не почувалися б дискримінованими.

Дехто з істориків головний наголос лєнінської (а, власне, не меншою мірою за фактом сталінської) національної політики вважає рософобським. Т.Мартін висловив цю думку в найбільш радикальний спосіб, написавши, що у СРСР «для російського народу ніколи не знаходилося гідного місця»²⁰. Ця думка не нова. Ще в 1930-х рр., коли відбувалася реабілітації російського національного минулого, розширення Російської імперії почали визнавати «меншим злом» для завойованих народів. І водночас проголошувалося, що російський народ і сам був жертвою імперської держави²¹. У повоєнний час у російських творчих колах, а також у комсомолі й навіть у партії з'явилася впливова течія, яку в літературі найчастіше називають «російською партією»²². Хоча головним питанням, яке перебувало у центрі уваги адептів цього руху, було єврейське, думка, що росіяни перебувають у дискримінованому становищі щодо національних меншин у СРСР, теж була дуже поширеною. Зараз навряд чи можливо сказати, наскільки такі ідеї резонували у широких масах, але можна припустити, що переконання в тому, нібито «каждый чужбек русскому человеку в zenки плюёт!», описане в романі В.Аксьонова «Опик», не обмежувалося вузьким колом російських літераторів і комсомольських активістів, які становили основу російського націоналістичного руху в той час.

У реальності в різний час, залежно від ситуації, фокус радянської національної політики зміщувався то в один, то в інший бік. Коли йдеться про 1920-ті рр. в пріоритет, принаймні на символічному рівні, було поставлено «націоналів». Водночас така політика ніколи не заходила аж так далеко, аби поставити під сумнів етнічні й культурні ієрархії, які радянська держава успадкувала ще від імперського періоду. Більшовицькою партією очевидно не керували російські націоналісти, але більшовицькі вожді добре розуміли, на чію підтримку спирається їхня влада в Росії. І річ не тільки в тому, що партія офіційно проголошувала себе виразником інтересів пролетаріату, що автоматично означало російського пролетаріату, оскільки іншого в Росії просто не існувало. Важливо, що більшовицькі керівники добре усвідомлювали, що саме центральні регіони Росії, заселені росіянами, упродовж громадянської війни стали їх найбільш надійною базою.

Й.Сталін неодноразово повертався до цього факту у своїх виступах у пресі й на партійних форумах. Зокрема на XII з'їзді партії, який вирішував питання про курс щодо національностей, він окрім основної доповіді з національного питання, яку

²⁰ Martin T. The Affirmative Action Empire... – P.395.

²¹ Синуцын Ф. Советская нация и война: национальный вопрос в СССР, 1933–1945. – Москва, 2018. – С.20.

²² Див.: Митрохин Н. «Русская партия»: Фрагменты исследования // НЛЮ. – 2001. – №2 [Електронний ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nlo/2001/2/russkaya-partiya.html>

часто цитують, виголосив ще заключне слово. Якщо основна доповідь мала обґрунтувати доцільність коренізації, то заключне слово повинно було чітко визначити її межі. У своєму виступі Й.Сталін застеріг «гарячі голови» від перенаголошення ваги національного питання. «Слід пам'ятати, – акцентував він, – що крім права народів на самовизначення є ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, і цьому останньому праву підпорядковане право на самовизначення»²³.

Зміна наголосу в радянській національній політиці відбулася щойно після кризи кінця 1920 – початку 1930-х рр. У Москві тоді вирішили, що потурання «націоналам», насамперед в Україні, не лише не поборює, а радше посилює націоналізм. А після розв'язання через колективізацію й голод селянського питання, з яким в уявленнях більшовицьких вождів було пов'язане питання національне, проблема більше не видавалася такою гострою. Крім того, для зміни курсу мали значення також зміна балансу влади у самій партії й міжнародні фактори, зокрема наростання загрози фашизму. До кінця 1920-х рр. фракційні групи в партії, які розглядали Росію не більше як плацдарм для міжнародного комуністичного проекту, остаточно втратили вплив. Сталінське угруповання, яке закріпилося при владі, не відкидало міжнародної революційної перспективи, але водночас робило ставку на політичну мобілізацію російської більшості не лише на основі соціальних, а також і національних мотивів.

У 1931 р. Й.Сталін уперше відкрито запропонував національну інтерпретацію політики, яку в партії найчастіше визначали «реконструкцією народного господарства на базі соціалізму», і яка більш відома під назвою «великого стрибка» або «революції згори». Виступаючи на I Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості, Й.Сталін говорив про подолання «вікової відсталості» Росії, яка була причиною її поразок у боротьбі з національними ворогами, як про головне завдання радянської модернізації²⁴.

Той варіант російського націоналізму, який просувала радянська пропаганда, починаючи щонайменше з середини 1930-х рр.²⁵, визнавав існування інших радянських націй, але ставив їх у другорядну позицію по відношенню до росіян. Саме російська культура була визнана загальносоюзною радянською культурою, а за російською мовою закріпився статус лінгва-франка СРСР. Усе це було новацією хіба що на символічному рівні, просто закріплювало існуючий статус-кво, якого раніше соромилися й намагалися приховати, тоді як тепер ним пишалися.

Такий націоналізм однак не називався націоналізмом. Це поняття навіть на піку політики націоналізації не застосовувалося щодо росіян, а лише до національних меншин. У 1920-х рр. російський націоналізм іменувався «великодержавним шовінізмом». У 1930-х рр. було винайдено інший, але тепер уже позитивний термін – «радянський патріотизм». Використання поняття патріотизму, що вживається як схвальний заміник для націоналізму, узагалі характерне для

²³ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). 17–25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1968. – С.649–650.

²⁴ Сталин И.В. О задачах хозяйственников: Речь на Первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности 4 февраля 1931 г. // *Его же. Сочинения*. – Т.13. – Москва, 1951. – С.38–39.

²⁵ Цей ідеологічний тренд деякі дослідники визначають, використовуючи «зміновіховське» поняття «націонал-більшовизм», але з наголосом радше на імперському компоненті, аніж на етнічному націоналізмі (див.: *Brandenburger D.L., Dubrovsky A.M. "The People Need a Tsar": The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941 // Europe-Asia Studies*. – 1998. – Vol.50(5). – P.873–892). Інше поняття, яке побутує в науковій літературі – «великий відступ» (див.: *Timasheff N. The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. – New York, 1947. – 486 p.).

сформованих націй²⁶. У такий спосіб нормалізований, позитивний націоналізм панівної нації протиставляється націоналізму дисидентів і представляється дискурсивно не як протистояння одного націоналізму іншому, а як протистояння інтернаціоналізму й агресивного націоналізму. Відтворюючи такий дискурс, багато російських націоналістів, наприклад, були цілком щиро впевненими, що відстоювали інтернаціоналізм.

Поняття національності в радянському дискурсі

Радянська національна політика мала два виміри – колективний та індивідуальний. На кожному з них поняття національності існувало ніби в різних регістрах. Розуміння нації як колективу передбачало обов'язкову територіальність. Тому влада творила союзні республіки, у складі яких ще могли існувати автономні утворення для національностей, що, із різних міркувань, не були удостоєні окремої державності. Власна територія стала нормальною ознакою нації. Водночас на індивідуальному рівні в радянських практиках національності не залежала від місця проживання. Вона кріпилася до індивіда й визначалася насамперед його біологічним походженням. Нація уявлялася як «стійка спільність людей»²⁷, належність до котрої відбивалася в особистості кожного. Українці, білоруси чи вірмени, залишаючи свої національні республіки, не втрачали власної «вродженої» національності, навіть якщо вони мовно та культурно пристосовувалися до нового середовища проживання. Радянське уявлення про персональну національність могло допускати культурну та мовну асиміляцію, але не зміну національності. Російськомовні українці залишалися «українцями», українськомовні поляки залишалися «поляками».

Таке об'єктивістське чи навіть біологізаторське уявлення про національність, звісно, не було більшовицьким винаходом. Воно стало частиною загальноєвропейського національного дискурсу, який наприкінці XIX – на початку XX ст. домінував у світі (включно з Російською імперією). Національна належність у Росії визначалася не особистим вибором, а радше походженням. Євреї-вихрести не мали шансів стати повноцінними «росіянами». Нікому не спало би на думку зараховувати до числа «росіян» православних фінів, тоді як католики-українці вважалися такими, що належать до «російського племені» («руського племені»). Так само не вважалися вповні «росіянами» й цілком зросійщені в мовному, культурному, релігійному відношенні німці. Коли початок світової війни підніс хвилю російського націоналізму, самого лише німецького прізвища було достатньо для підозр у нелояльності до «російської справи»²⁸.

Подібне етнографічне бачення нації відбивалося в мові таким чином, що поняття «народ» («народність») і «нація» існували як більш чи менш взаємозамінні терміни (аж від часу появи в першій половині XIX ст. зної формули «самодержавство, православ'я, народність»). Взаємозамінність понять «нація», «народ», «народність», «національність» також перетривала революцію і збереглася в радянському політичному словнику. Зокрема у преамбулі до першої союзної конституції поняття «національність» і «народ» уживалися як синоніми²⁹. Із часом було встановлено

²⁶ Billig M. Banal nationalism. – London; New Deli, 1995. – P.57.

²⁷ Сталин И. Марксизм и национальный вопрос... – С.295.

²⁸ Про ставлення до «ненадійних» етнічних елементів під час Першої світової війни див.: Holquist P. To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia // A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin / Eds. R.G.Suny, T.Martin. – New York, 2001. – P.124.

²⁹ Див.: Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. Очерк истории Советской Конституции. – Москва, 1987. – С.264.

певну ієрархію націй, народностей і національних груп³⁰, але природа явища для всіх цих понять була спільною. У кожному випадку йшлося про певний ступінь у розвитку етнічності, генезу якої в радянському варіанті визначав складний баланс між марксистським наголосом на ролі соціально-історичних факторів – з одного боку, та характерною для етнографічної науки того часу увагою до біологічних чинників – з іншого.

Російські етнологи, котрі в період СРСР були важливим елементом формування радянського національного дискурсу, у більшості також поділяли цілком есенціалістський, подеколи навіть біологізаторський погляд на природу національності. У 1920-х рр. під час підготовки до переписів та складання списків народностей «країни Рад» фізичні антропологи здійснювали масштабне вивчення расових рис. Такі дії добре вписувалися в поточний загальноєвропейський етнографічно-антропологічний контекст. Радянські вчені, зокрема, активно співпрацювали з колегами з Німеччини. У 1927 р. навіть було створено спільний Інститут расових досліджень. Після приходу до влади націонал-соціалістів його перейменували в Інститут географічної патології. Німецько-радянське співробітництво, хоч і в обмежених масштабах, тривало до 1937 р.³¹

Від початку 1930-х рр. на концептуальному рівні ідеологічна загроза з боку нацизму суттєво видозмінила радянські підходи до трактування етнічності. На будь-які звернення до можливих зв'язків між соціальними структурами та біологічними процесами було накладено табу³². Водночас у національній політиці відбулося повернення до відвертого примордіалізму, а радянські адміністративні практики й надалі ґрунтувалися перш за все на тому, що саме походження, а не вільний вибір індивіда визначають його національну належність.

Поняття національності в радянських бюрократичних практиках

Запровадження персональної національної ідентичності на офіційному рівні було однією з новацій радянської влади. У Російській імперії людей офіційно ідентифікували за належністю до стану («сословия») та релігією. У СРСР головними персональними ідентифікаторами стали соціальне походження («клас») і національність. Коли йдеться про конкретні механізми формування «радянських націй», автори, що надихалися конструктивістськими теоріями, адміністративним практикам формальної класифікації населення відводили особливу роль.

Зародження конструктивізму стало частиною інтелектуального повороту в гуманітаристиці, який у сукупності найчастіше іменують постмодерном. На відміну від позитивізму доби модерну соціальний світ, а то навіть і фізичні об'єкти тепер розглядалися не як предмети, котрі описувалися за допомогою мови, але як конструкти, створені дискурсом. Ці ідеї в Андерсонових «Уявлених спільнотах» було розвинуто у струнку теорію, відповідно до якої перепис, поряд із картою й музеєм, виступає головним інструментом, через який «уява переписувача», тобто уява та потреби колоніальних властей, на власний розсуд творили з колоніального

³⁰ Визначення понять див.: *Сталин И.В.* Марксизм и национально-колониальный вопрос: Сборник статей и речей. – Москва, 1939. – С.55, 57, 95.

³¹ *Hirsch F.* Empire of Nations... – P.236–246, 264–265.

³² *Alimov S.S., Anderson D.G., Arzutov D.V.* Live histories of the ethnos concept in Eurasia: an introduction // *Ab Imperio*. – 2018. – 1. – P.40.

населення модерні нації³³. Згодом цю теорію було реалізовано у працях Р.Суні, Ю.Сльозкіна, Ф.Гірш та інших дослідників радянського націєтворення. Вони доводять, хоч і не без застережень, що саме адміністративні практики радянської держави та радянський політичний дискурс створили радянські нації³⁴. На багатьох прикладах, що стосувалися переважно мешканців азіатської частини СРСР, було показано, як картографування, категорії, що застосовувалися під час переписів, статистичні описи та інші практики модерної держави розмежовували й фіксували більш розмиті відмінності, ґенеровані населенням, перетворювали нечіткі відмінності в більш видимі, такі, що починали здаватися незмінними³⁵.

Водночас застосування таких теорій щодо всієї колишньої Російської імперії у цілому викликає чимало запитань. Очевидно, коли йдеться про поширення національних категорій для класифікації населення, ситуація Сибіру або Середньої Азії суттєво різнилася в порівнянні, наприклад, з європейською частиною Росії чи Україною³⁶. Якщо в якихось випадках мешканців колишньої імперії доводилося при звичаях мислити про себе в категоріях національності, то в інших, як-от і у випадку з Україною або Росією, національну свідомість радше гамували, аніж стимулювали.

Хоча питання про те, яким був рівень національної самосвідомості українського селянства на момент приходу більшовиків до влади досі залишається дискусійним, не доводиться сумніватися, що для переважної більшості національні відмінності не були позбавлені сенсу. Коли на виборах до Всеросійських установчих зборів різні партії змагалися за підтримку з боку селян, ті легко змогли відрізнити українських есерів від російських. Вони підтримали перших, насамперед сподіваючись, що місцева українська влада зможе швидше вирішити земельне питання. Але також і на те, що їм не доведеться ділити багаті чорноземи з російськими представниками селянського класу. Пізніше, уже під час підготовки першого радянського загальносоюзного перепису, тема землекористування в її зв'язку з проблемою національності постійно спливатиме не лише в Україні, але повсюдно по країні.

У містах, як-от у Києві, ситуація з національними ідентичностями, очевидно, була ще більш визначеною. Щоправда на початку революції деякий час зберігало актуальність питання про те, яке ім'я мають носити українці. Російські націоналісти наполягали на штучності цього поняття і пропонували «малоросів». Така позиція мала певну підтримку в Києві й, можливо, деінде. Під час міського перепису 1917 р. «малоросами» визначили себе 4,4% опитаних (20,5 тис. осіб; «українців» виявилось понад 56 тис.). Це була не дуже висока, але все ж суттєва частка населення³⁷. Утім уже перепис 1919 р. виявив у місті лише 8259 «малоросів», що на більш як півмільйонне місто становило 1,5% всіх опитаних. Цікаво, що тоді в Києві знайшлося 5,4 тис. людей, які назвали себе «білорусами». Хоча Ф.Гірш та багато інших дослідників наводять білоруський випадок як один із найбільш характерних прикладів більшовицького «фабрикування націй», не виглядає так, що владний проєкт і у цьому випадку починався з чистого аркуша.

³³ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Пер. В.Морозов. – К., 2001. – С.204–227.

³⁴ Формулювання ідеї, що більшовики свідомо «створили» «радянські нації» див.: *Minogue K., Williams B.* Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism // *Thinking theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR* / Ed. A.J.Motyl. – New York, 1995. – P.226. Надалі завдяки працям Р.Суні, Ю.Сльозкіна, Т.Мартіна, Ф.Гірш ця теза стала чимось на зразок наукової ортодоксії в англо- та німецькомовній історіографії.

³⁵ *Suny R.* Constructing Primordialism... – P.867.

³⁶ Особливість української ситуації, за Ф.Гірш, у тому, що вона «демонструє, як діяла радянська влада, коли вважала, що якась національність надто націоналістична» (див.: *Hirsch F.* Empire of Nations... – P.155).

³⁷ *Биск И.С.* К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.). – К., 1920. – С.12.

Станом на 1920 р., коли більшовики закріпилися в Україні, поняття «українець» уже мало в кого викликало заперечення. Характерним у цьому зв'язку був міський перепис 1919 р. в Києві³⁸. У публікації його результатів майже всі демографічні показники прив'язано до національності. Важливо відзначити, що з понад півмільйона опитаних не змогли визначитися щодо своєї національності менше 4 тис. осіб. Якщо, за словами Ф.Гірш, через переписи населення навчалось, як визначати себе в національних категоріях³⁹, у Києві на час приходу радянської влади залишилося дуже небагато людей, кого ще належало призвичаювати до такого способу самоідентифікації. Відповідно до пояснювальної записки та приміток, національність фіксувалася в тому варіанті, як вона декларувалася мешканцями. За результатами міського перепису 1919 р. «українцями» визначили себе майже 130 тис. киян⁴⁰. Зважаючи на те, що менше як за два роки до цього такого поняття офіційно взагалі не існувало й люди не могли стикатися з ним у жодних бюрократичних практиках, із погляду конструктивістських теорій це мав би бути вражаючий результат.

Під час проведення всіх наступних переписів населення, – а до Другої світової війни вони відбувалися в 1920, 1923 (тільки міського населення), 1926, 1937, 1939 рр. – поняття національності незмінно включалося до переписних листів. Результати жодного з них уже не містили категорії «малорос». Статистики та державні службовці послідовно скорочували число можливих варіантів національності, об'єднуючи категорії, які вважали близькими, тотожними.

Важко сказати, яку перспективу мала б самоназва «малорос» у радянських умовах у тому випадку, якби вона збереглася у статистичних таблицях і персональних документах. За іншої політики влади, уважає О.Міллер, вона могла б мати майбутнє⁴¹. Однак загальна тенденція часів революції радше говорила про протилежне. Навіть у Києві – головному центрі «малоросійської ідеї», українська та російська ідентичності брали гору ще до утвердження більшовицького режиму, не залишаючи місця жодним проміжним формам. Це поняття культивували десятиліттями, а зникло воно за якихось декілька років.

Із більшою певністю можна стверджувати, що російські статистики, демографи, етнографи, котрі були співтворцями того, що ми знаємо як більшовицька національна політика, не вважали, що їхні дослідження можуть визначати конструкцію соціальної реальності. Усі вони, так само, як і радянські функціонери, жили у світі, в якому практично безроздільно панував дискурс позитивізму. Навіть сам успіх марксизму було визначено вирішальною мірою тим, що К.Маркс виявився, очевидно, першим, якщо не єдиним, міленаристським пророком⁴², який зміг викласти своє провіщення мовою позитивної науки.

Позитивістський дискурс ґрунтувався на переконанні, що світ пізнаваний, що слова мають прямий зв'язок із речами, і що мова використовується для того, аби описувати навколишній світ, а не для того, аби його конструювати. Те, що ми із сучасної перспективи можемо визначити як винайдення або конструкт, для вчених

³⁸ Див.: [Електронний пецып]: <https://www.prilib.ru/item/357171?fbclid=IwAR1VyCCHfeMkxA3hqcM9POzsIgjR3kOlF6iWbvU17rQIUf5YLvzS3BYOA9s>

³⁹ Hirsch F. Empire of Nations... – P.14.

⁴⁰ Див. прим.38.

⁴¹ Міллер А. «Малорос» // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода / Ред. А.Миллер, Д.Сдвижков, И.Ширле. – Т.2. – Москва, 2012. – С.392–443.

⁴² Інтерпретацію більшовизму як міленаристської секти, а марксизму – як міленаристського провіщення див.: Slezkine Y. The House of Government: a saga of the Russian Revolution. – Princeton, 2017. – 1128 p.

початку XX ст. було відкриттям. Коли вони складали питання для переписних листів, аналізували отримані дані, то були впевненими, що вивчають, а не конструюють реальність. У позитивістському дискурсі знання стало епістемологічним здобутком, а не дискурсивним конструктором.

Коли під час підготовки до перепису 1937 р. обговорювалося включення/невключення до списку можливих національностей тих чи інших позицій, головний мотив для захисників додавання якоїсь назви був такий, що у протилежному випадку це призведе до втрати національних прав⁴³. Тобто нікому б не спало на думку, що не-включення до перепису спричинить зникнення самої групи чи якихось особливостей, що її творять, але йшлося про те, що права цієї групи не будуть враховані державою. Таким чином говорилося про юридичне, але не фактичне існування групи. Так само додаючи до переписних листів у 1937 р. пункт про релігійність і віросповідання, радянська влада навряд чи мала на меті включення поняття релігії до «класифікаційної сітки», за якою повинні були формуватися радянські громадяни⁴⁴.

У переважній своїй більшості такі вчені, подібно до більшовицьких функціонерів, поділяли також примордіалістське чи то фелькш-етнічне уявлення про націю. Етноси та нації були для них спільнотами, що існували об'єктивно. Можна було виявити їх особливості, можна було дослідити їх географічне розселення, але саме їх існування в кінцевому підсумку не залежало від того, що про них знали держава й етнографи. Хтось із комуністичних вождів, як-от А. Мікоян, міг заявити, що більшовики «створюють та організовують нові нації»⁴⁵. Але це навряд чи було щось більше за риторичну формулу. І радянські держслужбовці, і науковці незмінно заявляли, що вони не фабрикують «фальшиві національності» з людей, котрі не мають етнографічної та історичної спільності⁴⁶.

Таке примордіалістське й есенціалістське сприйняття національності проявилось вже від перших переписів, в яких фігурувала ця категорія. Як уже говорилося, київські переписні листи 1919 р. надавали можливість опитуваним визначати свою національність у тих поняттях, в яких вони вважали за потрібне. Тому, як зазначали автори перепису, до таблиць потрапили такі, очевидно несправжні на їхню думку, національності, як «австрійці» чи «американці». У тих випадках, коли члени однієї нації називали себе по-різному, як, наприклад, «угорці» та «мадяри», «молдавани» й «румуні», їх заносили в таблицю окремо, але рахували разом. У випадку з «українцями» ситуація теж була непроста. Близько сотні людей ідентифікували себе «русинами». Підбиваючи статистику, автори перепису обидві категорії зарахували до української нації. Цікаво, що «малоросів» при цьому ані до «росіян», ані до «українців» не віднесли та рахували як окрему національність.

Під час перепису 1926 р. за рішенням Центрального статистичного управління СРСР національність також мала бути записана відповідно до «суб'єктивного самовизначення опитуваного»⁴⁷. При цьому однак на практиці як переписувані, так і переписувачі орієнтувалися перш за все на походження індивіда, тобто на національність його батьків. Переписувачі були також інструктовані для дітей від мішаних шлюбів обирати національність матері. Важливо, що в переписі 1926 р. окрім питання про національність було також питання про рідну мову. Це означало, що народність, успадкована від батьків, і рідна мова, можливо набута внаслідок

⁴³ Hirsch F. Empire of Nations... – P.279.

⁴⁴ Про результати перепису щодо релігійності див.: Синицын Ф. Советская нация и война... – С.50–51.

⁴⁵ Hirsch F. Empire of Nations... – P.103.

⁴⁶ Ibid. – P.105–106.

⁴⁷ Ibid. – P.251–278, 260.

асиміляції, цілком могли не збігатися. Таким чином у радянській системі категорій знайшлося місце для російськомовних українців, україномовних поляків або російськомовних євреїв.

Після 1926 р. загальні переписи не проводилися десять років. Утім було запроваджено фіксацію персональної національності як рутинну процедуру. Із 1924–1926 рр. її зазначали при запису актів цивільного стану, народжень, реєстрації шлюбів⁴⁸. Ці дані ставали частиною державної статистики, якою користувалися органи влади, але вони були недоступними, і здебільшого не дуже цікавими звичайним громадянам. У свідоцтві про народження, що видавалося на руки громадянам, національність ані батьків, ані дитини чомусь зазвичай не вказувалася.

Починаючи з грудня 1932 р., коли у СРСР було запроваджено паспортну систему та прописку, національність особи також вносилася в документ. Як відзначає Т.Мартін, на той час питання про включення цього пункту не викликало жодних дискусій і було сприйняте як належне⁴⁹. Водночас і Т.Мартін, і Р.Брубейкер, як і багато інших дослідників відводять так званій «п'ятій графі» радянського паспорта, тобто офіційній фіксації національності в головному документі, що засвідчував персональну ідентичність, особливу роль у «націоналізації» населення СРСР.

Хоча зарахування такої паспортної національності до числа «культурних технологій панування» (за термінологією Ф.Гірш⁵⁰), очевидно, має сенс, ті, хто їх застосовував, радше сприймали їх в інший спосіб. Паспорти, як відзначив М.Метьюз, були інструментом для інтенсифікації соціального, економічного й політичного контролю⁵¹. У 1920-х рр. радянська держава потребувала реєстрації етнічності для реалізації програм, які Т.Мартін за американською аналогією називає «позитивною діяльністю»⁵². Від початку 1930-х рр., коли було запроваджено паспортну систему, і до смерті Й.Сталіна, а певною мірою аж до розпаду СРСР, пріоритетом стала потреба нагляду за «елементами», чия національність в очах радянського керівництва робила їх потенційно небезпечними для влади.

Зі зміною функцій змінювалися також і практики визначення національності для внесення в документ. Наскільки відомо, ніяких формалізованих правил для цього спочатку не існувало. Отримуючи паспорт, так само, як і під час переписів населення, громадяни могли обирати свою національність із переліку, що містив понад сто позицій. При цьому якщо «класове походження» ретельно перевірялося, навіть створювалися спеціальні комісії з виявлення справжніх соціальних коренів радянських громадян, національність попервах не привертала такої уваги.

Відповідно до інструкції, яка регулювала видачу паспортів, повідомлення одержувачем паспорта завідомо неправдивих даних підлягало покаранню, утім за дотриманням коректності у цьому випадку не стежили надто ретельно, аж поки не дійшли висновку, що політична лояльність радянських громадян може бути пов'язана з їхньою етнічністю. Відомі факти, коли мешканці національних республік обирали собі національність титульних націй, очевидно сподіваючись на легший доступ до адміністративних посад у державі «позитивної дискримінації». Найвідоміший приклад – Л.Брежнев, котрий народився у сім'ї російського походження в м. Кам'янське Катеринославської губернії. Успішно просуваючись партійними щаблями,

⁴⁸ Шнайдер В.Г. Книги записей гражданского состояния 1920–1930-х гг. как исторический источник // Концепт. – 2015. – №26. – С.51–55 [Електронний ресурс]: <http://e-koncept.ru/2015/75357.htm>

⁴⁹ Martin T. The Affirmative Action Empire... – P.449.

⁵⁰ Див.: Hirsch F. Empire of Nations... – P.12.

⁵¹ Matthews M. The Passport society, Boulder, San Francisco. – Oxford, 1993. – P.26.

⁵² Martin T. The Affirmative Action Empire... – P.3.

він ідентифікував себе «українцем», аж поки його кар'єра не сягнула загальносоюзного рівня – відтак він змінив національність на «росіянина»⁵³.

Такі випадки, однак, радше винятки, ніж правило. Ідея, що кожен індивід може цілком вільно обирати власну національність була чужою для радянського дискурсу. Значення поняття «національність» виразно орієнтувало громадян на те, що це не предмет вільного вибору, але успадковується від батьків і є рисою персональною. Тільки коли батьки належали до різних національностей, можна було обрати собі одну з них.

У спеціальній інструкції, відповідно до якої мали видаватися паспорти, у 1932 р. було відзначено, що національність не слід плутати з назвою регіону проживання⁵⁴. Після того, як вибір зроблено, змінити його вже не дозволялося. Щоправда, оскільки радянська адміністративна система не вирізнялася особливою ефективністю й дотриманням приписів, як показує приклад Л.Брежнєва, завжди існували винятки.

Наприкінці 1930-х рр. процедуру визначення національності було чітко формалізовано. 2 квітня 1938 р., у розпал проведення репресивних «національних операцій», з'явився циркуляр НКВС СРСР, за яким національність можна було визначати лише за національністю батьків, перевіряючи це за їхніми паспортами та іншими документами. Якщо батьки належали до різної національності й один із них – до «національності іноземної держави», у паспорті слід було зазначати обидві національності⁵⁵.

Приписані ідентичності та самоідентифікації

До кінця 1930-х рр. національність уже стала невід'ємною частиною офіційної ідентичності радянських громадян, подібно до статі, віку або соціального походження⁵⁶. Але значення офіційної національності у стосунках громадян із державою чи в їх відносинах між собою не варто переоцінювати. У радянських умовах сама наявність паспорта, який видавався лише мешканцям великих міст з околицями та населенню прикордонних районів, значила для соціального статусу значно більше, ніж будь-яка національність, указана в документі.

Крім того, прийняття такої ідентичності навряд чи також означало автоматичну зміну ідентичності суб'єктивної, того, що Р.Брубейкер і Ф.Купер пропонують називати «саморозумінням»⁵⁷. Якщо йдеться про роль такого роду адміністративної класифікації у стабілізації національної самосвідомості, слід відзначити, що основна маса сільських мешканців не мали паспортів аж до 1974 р. Навіть на той час безпаспортні селяни становили близько 20% населення СРСР, а на 1932 р., коли запровадили паспортну систему, селянство складало абсолютну більшість в усіх республіках «країни Рад». При цьому однак в УРСР радше село, ніж зросійщене місто аж до проголошення незалежності залишалося головним резервуаром української національної ідентичності.

У практичному сенсі для українців, наприклад, політика українізації відкривала додаткові кар'єрні шанси. Партія активно рекрутувала етнічних українців

⁵³ Семанов С. Брежнев: Правитель «золотого века». – Москва, 2006 [Електронний ресурс]: https://www.e-reading.club/chapter.php/102434/2/Semanov_-_Brezhnev_Pravitel%27_Zolotogo_veka_html

⁵⁴ Hirsch F. Empire of Nations... – P.275; Plokhy S. Lost kingdom: a history of Russian nationalism from Ivan the Great to Vladimir Putin. – London, 2017. – P.243.

⁵⁵ Hirsch F. Empire of Nations... – P.294; Синицин Ф. Советская нация и война... – С.28.

⁵⁶ Hirsch F. The Soviet Union as a Work-in-Progress... – P.268.

⁵⁷ Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма / Герасимов И., Могильнер М., Семенов А., Трофимова Т. (ред.). – Москва, 2010. – С.153.

до адміністративного апарату, відповідно офіційне декларування української етнічності не лише відповідало офіційному дискурсу, але було практично вигідним. Водночас входження до тих соціальних просторів, які в радянському суспільстві обіцяли найбільше соціальне зростання, як і раніше вимагало мовної та культурної асиміляції. У заводських цехах, в установах, у партійних та комсомольських осередках, котрі відповідно до офіційної політики переходили на ведення документації українською, робочою мовою спілкування залишалася російська⁵⁸.

Показова у цьому плані ситуація зі змінами в етнічній структурі комуністичної партії. Зазвичай дослідники використовують їх як один із найбільш важливих показників успіхів політики коренізації. Статистично зміни справді були дуже помітними. Уже станом на 1927 р. українці становили понад 52% від усіх членів КП(б)У, тоді як ще 1923 р. їх частка не перевищувала 24%. Але українську мову як рідну вказали ледь більше половини з них. Послугувалися ж нею на службі й удома очевидно ще менше число комуністів. На початку 1930-х рр. українці вже досягли майже двох третин загального складу партії, але частка україномовних так ніколи й не перевершила третини⁵⁹.

Як відзначив Дж.Лібер, саме зросійщені українські робітники стали головними бенефіціарами партійного курсу на «націоналізацію» й отримали найширшу дорогу для висхідної мобільності внаслідок націоналізації та індустріалізації в комплексі⁶⁰. Тож не дивно, що зросійщені українці й чинили найбільший опір українізації освіти, як з обуренням зазначав М.Скрипник⁶¹. Причому це не суто українська історія. Єврейські батьки також далеко не завжди були у захваті від навчання дітей на їдиш, а білорусів у Білорусії доводилося примушувати вчити дітей білоруською. Жодну з цих мов просто ніде було потім застосувати – ані в подальшій освіті, ані в кар'єрі⁶².

У 1930-х рр., із початком «великого відступу», на колективному та символічному рівнях радянська національна політика різко змінилася. Ця зміна означала відкрите визнання російського культурного й політичного домінування. Водночас на персональному щаблі вона створила дуже специфічний контекст, в якому групова ієрархія поєднувалася з індивідуальною рівністю. При тому, що російський народ було проголошено «старшим братом» у «сім'ї радянських народів», неросіяни на персональному рівні ніяк не дискримінувалися. Виняток становили лише представники так званих «інонаціональностей», політична лояльність котрих була під питанням. Українці, представники інших національних меншин мали рівний доступ до освіти та робочих місць, який не обмежувався за принципом національності, аж поки кар'єрне просування на набувало символічної, а отже й політичної ваги.

Повертаючись до головного питання цього огляду про те, хто створив «радянські нації», доцільно звернутися до розрізнення в пізнавальних завданнях соціальних наук, яке існує між розумінням і поясненням. Як пишуть М.Голліс і С.Сміт, «зрозуміти – означає відтворити порядок у свідомості соціальних акторів, пояснити – знайти пояснення їх поведінки в науковий спосіб»⁶³. У цьому сенсі конструктивістські пояснення мотивів більшовицької національної політики виглядають

⁵⁸ *Martin T.* The Affirmative Action Empire... – P.101.

⁵⁹ *Liber G.O.* Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934. – Cambridge, 1992. – P.94–95.

⁶⁰ *Ibid.* – P.102–103.

⁶¹ *Martin T.* The Affirmative Action Empire... – P.107.

⁶² *Slezkine Y.* The USSR as a Communal Apartment... – P.436.

⁶³ *Hollis M., Smith S.* Explaining and Understanding International Relations. – Oxford, 1990. – P.87.

очевидним анахронізмом. Якщо вони і «творили» якісь нації, вони не робили цього навмисно. І навіть якщо вони намагалися підштовхнути національну консолідацію певних етнічних груп, вони не сприймали своїх дій у конструктивістський спосіб.

Ідея про те, що нація є перш за все дискурсивним конструктом, що вона може бути сконструйована, а отже й деконструйована дискурсивно, докорінно суперечила тим уявленням про націю, які на той час домінували у світі. І зрозуміти мотиви, що визначали рішення більшовицького керівництва, із такої перспективи неможливо. Вожді намагалися дати раду з етнічним, мовним і культурним різноманіттям, яке існувало для них об'єктивно та розглядалося як політична проблема. Питання може полягати лише в тому, наскільки ефективним виявився спосіб, котрий вони обрали, і наскільки їхні дії сприяли або навпаки стримували становлення націй на теренах колишньої Російської імперії.

Із поясненням ситуація виглядає значно складнішою. Очевидно, що радянський політичний дискурс, так само, як політичні та адміністративні практики радянської держави в підсумку сприяли консолідації якихось національних спільнот, робили наявні етнічні відмінності більш виразними. У багатьох випадках тільки за радянської влади сама ідея національності почала відігравати для представників певних етнічних спільнот значущу роль.

Водночас ті практики, про які йшлося у цій розвідці, і котрі мали б відіграти вирішальну роль у творенні «радянських націй», навряд чи можна визначити як суто радянські. Це радше практики, властиві будь-якій модерній державі. Ми можемо лише здогадуватися, що було б, якби переписи, паспортизація, освіта прийшли на Крайню Північ колишньої імперії чи у Середню Азію раніше, ніж там опинилися більшовики. Або що було б, якби більшовики не прийшли туди ніколи. Дуже ймовірно, що рано чи пізно модернізація дісталася б до найбільш віддалених куточків країни. Чи розчинила б вона місцеві етноси без сліду? Можливо й так. Але є чимало прикладів, коли десятиліття радянської модерності не вистачило для того, аби стерти етнічні поділи, що не збігалися з радянськими адміністративними кордонами. Із початком «перебудови» напруження, викликані такими невідповідностями, вибухнули кривавими конфліктами.

Крім того, навряд чи можливо застосовувати однакові пояснення для ситуації в настільки різних регіонах, як, наприклад, Сибір та Середня Азія – з одного боку, та Україна й Кавказ – з іншого. Український випадок очевидно був відмінним. Процес «націоналізації» українців запустили аж ніяк не більшовики. На момент приходу їх до влади національний дискурс був уже частиною повсякденного словника як мінімум значної частини мешканців України. І все ще є великим питанням, чи стала радянська національна політика стимулом або, навпаки, гальмом подальшої національної консолідації українців?

У цьому випадку ми теж можемо лише будувати припущення. Але дуже цікаво було б побачити компаративні дослідження процесів національної мобілізації на Волині, наприклад, і в якомусь іншому українському регіоні, що належав після революції до УСРР–УРСР. У контексті такого порівняння цілком справедливим може виявитися припущення В.Ісаїва, який доводив, що поширення українського націоналістичного руху в українських землях II Речіпосполитої, зокрема на Волині, було визначене тим, що національна політика польської держави й соціальна структура польського суспільства блокували висхідну мобільність молодих українців в умовах модернізації⁶⁴. СРСР проводив у цьому сенсі значно розумнішу політику,

⁶⁴ Isajiw W.W. Community, Class, and Social Mobility as Dynamic Factors in the DP Experience // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by W.W.Isajiw, Y.Boshyk, R.Senkus. – Edmonton, 1992. – P.471–479.

адже надаючи меншинам майже рівні можливості для висхідної мобільності він, можливо саме завдяки цьому, виявився спроможним блокувати будь-які форми політичної мобілізації національності. Ця політика мала тимчасовий, хоч і дуже довготривалий ефект. Вона не ліквідувала національне питання, але довгий час дозволяла тримати його під контролем. Навряд чи більшовики мали інший вихід. І не лише через те, що не могли його собі уявити.

REFERENCES

1. Alimov, S.S., Anderson, D.G., Arzutov, D.V. (2018). Live histories of the ethnos concept in Eurasia: an introduction. *Ab Imperio*, 1, 21–67.
2. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London.
3. Brandenburger, D.L., Dubrovsky, A.M. (1998). "The People Need a Tsar": The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941. *Europe-Asia Studies*, 50(5), 873–892.
4. Brubaker, R. (1994). Nationhood and National Question in the Soviet Union and in post-Soviet Eurasia: an institutional account. *Theory and Society*, 23, 43–78.
5. Brubejker, R., Kuper, F. (2010). Za predelami «identichnosti». Gerasimov, Yu., Mogilner, M., Semenov, A., Trofimova, T. (Eds.). *Mify i zabluzhdeniya v izuchenii imperii i natsionalizma*, 131–191. Moskva: Novoe izdatelstvo. [in Russian].
6. Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Ithaca et al.: Cornell Univ. Press.
7. Hirsch, F. (1997). The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. *Slavic Review*, 56, 2, 251–278.
8. Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
9. Hobsbawm, E., Ranger, T. (Eds.). (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
10. Hollis, M., Smith, S. (1990). *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford: Clarendon Press.
11. Holquist, P. (2001). To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia. Suny, R. and Martin, T. (Eds.) *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, 111–144. New York: Oxford University Press.
12. Isajiw, W. (1992). Community, Class, and Social Mobility as Dynamic Factors in the DP Experience. Isajiw, W., Boshyk, Y., Senkus, R. (Eds.) *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*, 471–479. Edmonton.
13. Kolarz, W. (1954). *Russia and Her Colonies*. New York: Praeger.
14. Kotkin, S. (2014). *Stalin: Paradoxes of power: 1878–1928*, Bd 1. New York [et al.]: Penguin Press.
15. Kukushkin, Yu.S., Chistyakov, O.I. (1987). *Ocherk istorii Sovetskoy Konstitutsii*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
16. Kuzio, T. (2016). Soviet and Russian anti-(Ukrainian) nationalism and re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*, 49, 87–99.
17. Liber, G. (1992). *Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR: 1923–1934*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
18. Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, NY et al.: Cornell Univ. Press.
19. Mattheews, M. (1993). *The Passport society*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press.
20. Miller, A. (2012). «Maloross». Miller, A., Sdvizhkov, D., Shirle, I. (Eds.) «Ponyatiya o Rossii»: K istoricheskoy semantike imperskogo perioda, 2, 392–443. Moskva: NLO. [in Russian].
21. Minogue, K., Williams, B. (1995). Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism. Motyl, A.J. (Ed.) *Thinking theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, 225–242. New York.
22. Mitrokhin, N. (2001). «Russkaya partiya»: Fragmenty issledovaniya. NLO, 2. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nlo/2001/2/russkaya-partiya.html> [in Russian].
23. Pipes, R. (1954). *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
24. Plokh, S. (2017). *Lost kingdom: a history of Russian nationalism from Ivan the Great to Vladimir Putin*. London.
25. Semanov, S. (2006). Brezhnev: Pravitel' «zlotogo veka». Moskva: Veche. Retrieved from https://www.e-reading.club/chapter.php/102434/2/Semanov_-_Brezhnev__Pravitel%27__Zolotogo_veka_.html [in Russian].
26. Sinitsyn, F. (2018). Sovetskaya natsiya i vojna: natsionalnyy vopros v SSSR: 1933–1945. Moskva: Tsentrpoligraf. [in Russian].
27. Slezkine, Y. (1994). The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, 53, 2, 414–452.
28. Slezkine, Y. (2017). *The House of Government: a saga of the Russian Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
29. Smith, J. (1999). *The Bolsheviks and the National Question, 1917–1923*. London: Macmillan Press.
30. Suny, R., Martin, T. (2001). Introduction. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, 3–20. Oxford Un. Press.
31. Suny, R.G. (1993). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford.
32. Suny, R.G. (2001). Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. *The Journal of Modern History*, 73(4), 862–896.
33. Timasheff, N. (1947). *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York: E.P.Dutton.

34. Yefimenko, H. [2003]. Natsionalno-kulturna polityka yak ody z osnovnykh zasobiv modernizatsiiadians-koho suspilstva u 1920–1930-ti roky. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 251–278. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Yefimenko, H. [2016]. Bolshevik Language Policy as a Reflection of the Ideas and Practice of Communist Construction, 1919–1933. Flier, M.S. and Graziosi, A. (Eds.) *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective*, 167–194. Cambridge, Mass.

Mykola Borovyk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Doctoral Student at Department of History of World's Ukrainians,
 T.Shevchenko National University of Kyiv
 (Kyiv, Ukraine), mkborovyk@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0592-8161>

Who Created the "Soviet Nations"? (Theoretical and Historiographical Notes)

Abstract. The subject of Soviet national policy and the problem of nation-building in the USSR are relatively well researched. However, until recently, Ukrainian historiography of the problem, for various reasons, existed in isolation from the main conceptual trends that dominate Western, especially English-language publications. **The purpose of the article** is to study the current state of Western historiography of the Soviet national politics in Ukraine. The main **research tasks** put forward by the author are to identify the main theoretical schemes underlying the research activity in this field in the Western scholarship, as well as to evaluate the possibilities of their implementation on the Ukrainian source material. The author tries to demonstrate that the mechanical application of theoretical concepts developed in one historical material cannot always be productive on another. No less problematic is the situation when the theoretical scheme begins to dominate over the facts. Thematically, the review focuses on the idea of the decisive role of Bolshevik national politics in the formation of "Soviet nations" including the Ukrainian one, widespread in the Western historiography. This idea is not only historiographically relevant but is also actively present in political discourse. Accordingly, the article can be of interest not only for the professional community of researchers but also for the general public. **Conclusions.** The author argues that the constructivist theories of nation-building dominating contemporary Western historiography of Soviet national politics can be applied to the analysis of processes of national consolidation on the territory of the former Russian Empire, but their implementation requires a more thorough regional contextualization. It is obvious that the Soviet political discourse, as well as the political and administrative practices of the Soviet state, ultimately contributed to the consolidation of some national communities, made the existing ethnic differences more visible. In many cases, it was only under Soviet rule that the very idea of nationality began to play a significant role for representatives of certain ethnic communities. But it is also obvious that this was by no means a Ukrainian case. The author notes that the question of whether the Bolshevik national policy contributed to the national consolidation of Ukrainians, or on the contrary restrained it, remains open and requires further comparative studies. At the same time, the author demonstrates that the use of such theories for the explaining of the motives and goals of Soviet national policy in Ukraine sounds rather like a historical anachronism. The very idea that a nation is first and foremost a discursive construct, that it can be constructed, and therefore deconstructed discursively, is fundamentally at odds with those understanding of nation that at that time dominated the world. Therefore, the understanding the motives behind the decision of the Bolshevik leadership is impossible from this perspective.

Keywords: Ukraine, USSR, indigenization, national policy.